

# LEERPLAN

## DUIJS

(algemeen vak - lestijd: 1 à 2 uur per week)

Secundair Onderwijs - IIde graad - Studierichting Rudolf Steinerpedagogie

ingediend door: Federatie van Rudolf Steinerscholen in Vlaanderen vzw  
lid van de European Council of R. Steiner-Waldorf Schools  
p/a Kasteellaan 54  
9000 Gent  
09/233.04.06

datum: 29 februari 1996



# Inhoud

1. Beginsituatie.....	2
2. Doelstellingen .....	3
2.1. Algemene doelstellingen .....	3
2.2. Leerplandoelstellingen .....	4
2.2.1. Luistervaardigheid.....	5
2.2.2. Leesvaardigheid .....	6
2.2.3. Gespreksvaardigheid .....	6
2.2.4. Schrijfvaardigheid .....	7
2.2.5. Grammatica .....	7
2.2.6. Kennis van land en volk.....	7
3. Leerinhouden.....	8
3.1. Taalhandelingen en woordenschat .....	8
3.2. Lectuur .....	8
3.3. Grammatica .....	9
3.3.1. Het eerste jaar van de tweede graad (alleen voor variant A) .....	9
3.3.2. Het tweede jaar van de tweede graad .....	10
3.4. Klank, ritme en intonatie .....	10
3.5. Schrijven.....	11
4. Minimale materiële vereisten5. Evaluatie6. Methodologische wenken.....	12
5. Evaluatie6. Methodologische wenken .....	13
6. Methodologische wenken.....	14
7. Bibliografie.....	15
7.1. Basiswerken.....	15
7.2. Werken voor antroposofische verdieping .....	15
7.3. Materiaal voor in de klas.....	16
7.4. Enkele nuttige adressen.....	16

# 1. Beginsituatie

Aangezien in de tweede graad met Duits wordt begonnen, is bij de leerlingen geen specifieke voorkennis vereist. Wèl wordt verondersteld dat de leerlingen een open houding hebben ten opzichte van het nieuwe vak en dat ze reeds heel wat kennis en vaardigheden met betrekking tot andere vreemde talen hebben opgedaan.

In de Rudolf Steinerscholen bestaan twee varianten met betrekking tot het vak Duits. De intensieve variant (verder 'A' genoemd) gaat uit van twee uur Duits per week vanaf het eerste jaar van de tweede graad. De minder intensieve variant (verder 'B' genoemd) gaat uit van één uur Duits per week vanaf het tweede jaar van de tweede graad. Het is evident dat zowel doelstellingen als leerinhouden voor beide varianten verschillen.

## 2. Doelstellingen

### 2.1. Algemene doelstellingen

*Wer nicht fremde Sprachen spricht, weiß nichts von seiner eigenen.* (J.W. Goethe)

Het onderwijs van vreemde talen in de Rudolf Steinerpedagogie legt de nadruk op de taal als cultuurfenomeen. Vooral in de poëzie komt het levende en creatieve karakter van de taal tot uiting. De poëzie biedt alle mogelijkheden tot ontwikkeling van het gevoelsleven van de opgroeiende jongeren. Opdat communicatie niet zou verstarren tot louter informatie-uitwisseling, is het noodzakelijk de poëtische kwaliteiten van de (vreemde) taal te onderstrepen. Het individuele ervaren van de werkelijkheid van de vreemde taal en van de Duitse cultuur staat in verband met de leerinhouden uit de vakken aardrijkskunde en geschiedenis.

Daarnaast echter is ook het structurele aspect van de taal van groot belang. Anders dan de vakdidactische literatuur van de laatste jaren wensen de Rudolf Steinerscholen niet in te gaan op de huidige tendens in de taaldidactiek waarbij alle nadruk wordt gelegd op de taal als communicatiemiddel en waarbij het vormend element van het bijbrengen van inzicht in het taalsysteem als bijkomstigheid wordt beschouwd.

Om die redenen is het vreemdetalenonderwijs in de Rudolf Steinerscholen niet alleen op het instrumenteel beheersen van de vreemde taal gericht. Het gaat er namelijk om de jongeren de klank- en stijlqualiteiten van de vreemde taal te laten doorvoelen en de structuur ervan te leren doorzien. Ze moeten leren dat de vreemde taal iets zelfstandigs en iets ánders is. Zo kunnen ze de vreemde taal als een aanvulling op hun eigen uitdrukkingsmogelijkheden ervaren.

In het beleven van de moedertaal nemen de leerlingen onbewust gedachten, gevoelens en wilsimpulsen op. Toch worden zij deze gedachten enz. zeer precies gewaar, tot in de fijnste nuanceringen toe. Deze psychische en geestelijke ruimte, die door de moedertaal gevormd werd, wordt door de mogelijkheden die een vreemde taal biedt, verruimd en verrijkt. Concreet gebeurt dit door de verscheidenheid van de taalfenomenen op alle niveaus: klankvorming, woordenschat, beeldentaal, zegswijzen, spreekwoorden, morfologie, structuren, tekstvormen, stijl, ...

Aangezien de leerlingen gemakkelijker afstand kunnen nemen van denkinhouden en beschouwingen die in een vreemde taal worden geuit, bevordert de studie van de vreemde taal ook de nagestreefde innerlijke emancipatie. Het culturele facet van het vreemdetalenonderwijs dient de sociale flexibiliteit en het kosmopolitisme van de jongeren te bevorderen. Het vreemdetalenonderwijs leert de jongeren hoe ze zich kunnen inleven in de leefwereld van anderen. Het is sociale en vredespedagogie, niet alleen door gesprek of discussie, maar vooral door het ontwikkelen van het waarnemingsvermogen.

Minstens even belangrijk is daarom het kunstzinnig omgaan met de taal zelf. Recent psycholinguïstisch onderzoek bevestigt Rudolf Steiners visie dat er een samenhang bestaat tussen het leren van een taal met het zintuiglijk waarnemen en de (onbewuste) lichaamsbeweging. Daarom zijn lichaamsbeweging, evenals het rustige, spanningsvrije 'luisteren' zeer belangrijk als (neven)activiteit bij het leren van een taal. In het vreemdetalenonderwijs mag de aandacht niet alleen gericht worden op het 'gewordene' (de objectiviteit van de grammatica die onmiddellijk toegankelijk is voor het bewustzijn), maar moet vooral aandacht worden besteed aan het 'wordende' van de taalphenomenen (de psychische processen die in het gevoels- en wilsleven van de mens de taal tot stand brengen). Het ontwikkelen van innerlijke en uiterlijke waarnemingsprocessen is bijgevolg een belangrijke doelstelling, óók in het vreemdetalenonderwijs.

Het voorgaande mag echter niet leiden tot een onderschatting van de waarde van de grammatica. Zeker in het eerste jaar van de tweede graad van het secundair onderwijs geeft de grammatica aan de jongeren het (psychische) skelet waar ze (fysiek) zo'n behoefte aan hebben.

De volgende algemene doelstellingen van de Rudolf Steinerpedagogie komen ook in het vak Duits aan bod:

- Het aanbieden van een maatschappelijke en morele opvoeding aansluitend bij de antroposofische en filosofische achtergronden van de Rudolf Steinerpedagogie.
- De leerstof zo brengen dat vanuit een liefdevolle houding tegenover aarde en mens uiteindelijk een verantwoordelijkheidsvolle en waarderingsvolle houding (en handelwijze) kan ontstaan.
- Het tegemoetkomen aan de drang naar praktische kennis inzake mens en maatschappij en aan de ontdekkingsvreugde.
- Het aanbrengen van vaardigheden en inzichten m.b.t. het omgaan met andere mensen.

## 2.2. Leerplandoelstellingen

Aangezien de leerlingen in de Rudolf Steinerschool in principe niet kunnen zittenblijven, zijn er in elke klas leerlingen met sterk uiteenlopende talenten voor taal en moet de leraar veel differentiëren. Deze differentiatie moet zowel kwalitatief als kwantitatief zijn: het beheersingsniveau zal niet voor alle leerlingen hetzelfde zijn, maar ook het aantal gekende lexicale en grammaticale elementen zal verschillend zijn.

Omdat in de lessen Duits ook steeds *inhouden* aan bod komen, spreekt het vanzelf dat deze inhouden aanleiding geven

- 1) tot het nastreven van sensomotorische en affectieve doelstellingen;
- 2) tot vakoverschrijdende leeractiviteiten: aanvulling van of inspelings op wat in vaklessen werd gezien.

Het leerplan vermeldt dan ook geen sensomotorische of affectieve doelstellingen. Het zijn namelijk dezelfde doelstellingen die ook in andere vakken aan bod komen.

Het overwinnen van de angst om in een vreemde taal te spreken en/of te schrijven, is evenwel een belangrijke attitude en moet hier zeker worden vermeld. Deze overwinning is niet mogelijk zonder een aantal andere attitudes, die te maken hebben met algemene persoonlijkheidsvorming, verworven te hebben. Aan de ontwikkeling hiervan moet niet alleen tijdens de lessen Duits, maar in alle lessen worden gewerkt: spreekdurf, zelfvertrouwen, luisterbereidheid, beheersing van

omgangsvormen, bereidheid om iets van zichzelf prijs te geven in een gesprek, zin voor nauwkeurigheid en verzorgd taalgebruik, enz.

Er wordt naar gestreefd dat de leerlingen aan het einde van de middelbare school voldoende structurele onderbouw hebben om zich zowel schriftelijk als mondeling in het Duits te kunnen uitdrukken, terwijl anderzijds de leerlingen toegang moeten hebben tot courante geschreven documenten, zoals die in kranten en tijdschriften worden gepubliceerd, tot niet al te moeilijke literatuur, en tot het volgen van gesprekken en uiteenzettingen. Anderzijds moeten de leerlingen ook een basis hebben aan inzichten in en kennis van de Duitse cultuur in het algemeen en de literatuur in het bijzonder. Het spreekt vanzelf dat deze doelstellingen vooral voor variant A gelden, terwijl variant B meer gericht is op het aanbieden van een basiskennis om daarna op voort te bouwen.

Alleszins moeten de leerlingen tijdens hun secundair onderwijs de gelegenheid krijgen om zich innerlijk te verbinden met de Duitse taal en cultuur, zodat ze zin hebben om zich nadien zelfstandig verder te bekwamen in de kennis van de vreemde taal, o.m. door lectuur, reizen, verblijf in een Duitssprekend gezin, enz. De belangrijkste doelstelling is misschien wel het kunnen sluiten van vriendschap in een vreemde taal!

### ***2.2.1. Luistervaardigheid***

#### **Variant A**

De leerlingen

- kunnen de betekenis van in eenvoudige taal verwoorde, duidelijk ten gehore gebrachte aanwijzingen, waarschuwingen en aankondigingen begrijpen. Het spreektempo is hierbij niet onnatuurlijk laag, maar eerder matig. De spreker heeft geen al te sterk sociaal of regionaal accent.
- begrijpen de hoofdzaak van iets langere teksten die niet al te eenvoudig zijn qua opbouw en woordenschat;
- leren de spreker(s) beleefd te onderbreken om hen te vragen iets te herhalen of te omschrijven (wat ook in de moedertaal een moeilijk te verwerven attitude is!);

Bij het beluisteren van teksten mag de aangeboden tekst enkele malen herhaald worden.

#### **Variant B**

De leerlingen

- kunnen de betekenis van in eenvoudige taal verwoorde, duidelijk ten gehore gebrachte aanwijzingen, waarschuwingen en aankondigingen begrijpen. Het spreektempo is hierbij niet onnatuurlijk laag, maar eerder matig. De spreker heeft geen al te sterk sociaal of regionaal accent.
- begrijpen de hoofdzaak van eenvoudige teksten;

Bij het beluisteren van teksten mag de aangeboden tekst enkele malen herhaald worden.

### **2.2.2. Leesvaardigheid**

#### **Variant A**

Er wordt zo veel mogelijk gewerkt met literair verantwoorde teksten. Zeker in het tweede jaar van de tweede graad kan men beginnen met de leerlingen 1 à 2 boeken (boekjes) thuis te laten lezen. Daarbij geeft men steeds de aanzet in de klas: de bedoeling is dat de leerlingen leren een grotere tekst uit te lezen, niet dat ze alle woorden en details uit de tekst kennen. Door middel van het opgeven van titels kan de leerkracht differentiëren tussen de leerlingen.

De leerlingen

- leren in grote lijnen de tekst te begrijpen en vragen i.v.m. de tekst te beantwoorden;
- leren nieuwe woorden binnen de context te begrijpen;
- leren vlot te lezen zonder voortdurend te struikelen over onbekende woorden of structuren;
- kunnen de hoofdzaken en enkele relevante details van teksten begrijpen die al iets minder eenvoudig van opbouw zijn en waarin de informatie niet zo expliciet is verwoord: informatieve artikelen in kranten en tijdschriften, eenvoudige verhalen of culturele teksten, persoonlijke correspondentie, zakelijke brieven;
- leren een woordenboek te raadplegen in functie van de leesdoelstellingen;
- ontwikkelen plezier in het lezen.

#### **Variant B**

Er wordt zo veel mogelijk gewerkt met literair verantwoorde teksten.

De leerlingen

- leren in grote lijnen de tekst te begrijpen en vragen i.v.m. de tekst te beantwoorden;
- leren nieuwe woorden binnen de context te begrijpen;
- leren een woordenboek te raadplegen in functie van de leesdoelstellingen;
- ontwikkelen plezier in het lezen.

### **2.2.3. Gespreksvaardigheid**

De gespreksvaardigheid is niet los te koppelen van de luistervaardigheid.

#### **Variant A**

De leerlingen kunnen:

- iets navertellen, eventueel met behulp van vragen;
- aangeboden dialogen variëren, elementen uit vorige dialogen hierin integreren;
- courante taalhandelingen verrichten;
- reageren op vragen en opmerkingen van de leerkracht;
- het verschil in het register 'du/Sie' gebruiken.

#### **Variant B**

De leerlingen kunnen:

- met behulp van vragen iets navertellen;
- aangeboden dialogen variëren, elementen uit vorige dialogen hierin integreren;
- eenvoudige taalhandelingen verrichten;



- reageren op vragen en opmerkingen van de leerkracht.

#### ***2.2.4. Schrijfvaardigheid***

##### **Variant A**

De leerlingen kunnen:

- een eenvoudige persoonlijke brief schrijven over een bepaalde gebeurtenis, ter bedanking of om een ontmoeting vast te leggen, ...;
- een tekstje opstellen over een courant onderwerp;
- antwoorden op open vragen;
- een woordenboek raadplegen voor het controleren van schrijfwijze en betekenis.

##### **Variant B**

De leerlingen kunnen:

- antwoorden op vragen in verband met de behandelde leerstof;
- een woordenboek raadplegen voor het controleren van schrijfwijze en betekenis.

#### ***2.2.5. Grammatica***

In de Rudolf Steinerpedagogie wordt de grammatica niet uitsluitend functioneel gezien, maar ook als een doel op zichzelf. Grammatica wordt dus ook als op zichzelf staande leerstof behandeld en niet noodzakelijk in samenhang met teksten of taalhandelingen. Het gebruik van de Duitse terminologie wordt niet relevant geacht.

#### ***2.2.6. Kennis van land en volk***

We gaan ervan uit dat veel aspecten van het dagelijks leven en van het uitzicht van het openbare leven in Duitstalige landen vanzelf aan bod komen naar aanleiding van gebruikte teksten. Er wordt ook aandacht besteed aan de karakteristieken van het Duitse volk, o.m. door het aanleren van liederen (eventueel in samenwerking met de leraar muziek), gedichten van grote auteurs en prozateksten.

## **3. Leerinhouden**

### **3.1. Taalhandelingen en woordenschat**

#### **Variant A**

De volgende thema's komen aan bod:

- Höflichkeitsformen
- erstes Idiom
- sich vorstellen, Bekanntschaft machen
- das Zimmer
- die Familie
- der Körper
- die Schule
- Zeit und Zahl
- Einkaufe machen
- Essen und Trinken
- die Karte Deutschlands
- Land und Stadt
- Himmel und Erde
- das Wetter
- Länder, Einwohner und Sprachen der Welt
- im Zug
- eine Begegnung, Jemanden kennenlernen
- Sprechen und Sprache
- Lachen und Weinen
- der Brief
- die Sinne des Menschen

#### **Variant B**

De volgende thema's komen aan bod:

- Höflichkeitsformen
- erstes Idiom
- sich vorstellen, Bekanntschaft machen
- das Zimmer
- die Familie
- Zeit und Zahl
- eine Begegnung, Jemanden kennenlernen

### **3.2. Lectuur**

### **Variant A**

Er worden teksten gekozen over de onderwerpen vermeld in 3.1. Men begint met eenvoudige, korte tekstjes, maar op het einde van het eerste jaar moeten reeds langere biografieën gelezen worden. Zie ook: *Lebensbilder. Leseheft für die neunte Klasse*.

In het tweede jaar wordt, in overleg met de leraar Nederlands, *Das Nibelungenlied* bestudeerd. Verder is aanbevolen: Von Horváth Ödön, *Jugend ohne Gott* en *Leseheft für die zehnte Klasse*. Aangezien de leraar steeds vrij is om voor de specifieke klasgroep geschikte teksten te kiezen, wordt hier geen verdere opsomming gegeven.

### **Variant B**

Er worden teksten gekozen over de onderwerpen vermeld in 3.1. Men begint met eenvoudige, korte tekstjes en men streeft ernaar tegen het einde van het jaar korte, eenvoudige, literaire stukjes te kunnen lezen en eventueel ook een iets langere tekst.

## **3.3. Grammatica**

### **3.3.1. Het eerste jaar van de tweede graad (alleen voor variant A)**

- verbuiging van het lidwoord:
  - 4 naamvallen
  - der
  - ein
  - definit Artikel
  - indefinit Artikel
    - positief
    - negatief
- vervoeging van onregelmatige werkwoorden:
  - haben
  - sein
  - werden
- verbuiging van het persoonlijk voornaamwoord
- vervoeging van het zwakke werkwoord:
  - onvoltooid tegenwoordige tijd
  - onvoltooid verleden tijd
  - onvoltooid toekomstige tijd
  - gebiedende wijs

- voltooid deelwoord
- eventueel:
  - vervoeging van het sterke werkwoord (stamtijden)

Voor oefeningen, zie *Übungsmeister 1*.

### **3.3.2. Het tweede jaar van de tweede graad**

#### **Variant A**

- verbuiging van het lidwoord:
  - voorzetsels met accusatief
  - voorzetsels met datief
  - voorzetsels met accusatief of datief
- vervoeging van het sterke werkwoord: stamtijden
- verbuiging van het bijvoeglijk naamwoord
- modale hulpwerkwoorden

Voor oefeningen, zie *Übungsmeister 1*.

#### **Variant B**

- verbuiging van het lidwoord:
  - 4 naamvallen
  - der
  - ein
  - definit Artikel
  - indefinit Artikel
    - positief
    - negatief
- vervoeging van onregelmatige werkwoorden:
  - haben
  - sein
  - werden
  - de modale hulpwerkwoorden
- vervoeging van het zwakke werkwoord:
  - onvoltooid tegenwoordige tijd
  - onvoltooid toekomstige tijd
  - gebiedende wijs
- eventueel:
  - vervoeging van het sterke werkwoord in de tegenwoordige tijd

Voor oefeningen, zie *Übungsmeister 1*.

### **3.4. Klank, ritme en intonatie**

In de Rudolf Steinerscholen wordt bijzonder veel aandacht besteed aan een verzorgde uitspraak. Een rationele benadering van articulatoire mechanismen enz. is hierbij niet aan de orde. Alle

aandacht gaat naar het ontwikkelen van het gehoor (waarnemingsvermogen) en het nabootsen van de Duitse klanken. Hiervoor worden gebruikt:

- Ballade
- Humoresken
- kurze Sprüche
- lyrische Gedichte, z.B. über die Jahreszeiten.

### **3.5. Schrijven**

Vanaf het tweede jaar schrijven de leerlingen kleine opstelletjes aan de hand van woordenschatthema's en lectuur. (Dit geldt natuurlijk alleen voor variant A.)

## **4. Minimale materiële vereisten**

## **5. Evaluatie**

## **6. Methodologische wenken**

Aangezien de studie van het Duits pas in de puberteit begint, en men dus niet kan terugvallen op een natuurlijke verwerving van de taal, is het belangrijk dat de leerlingen het gehele jaar door consequent de lessen Duits instuderen en voorbereiden.

Daarom is het ook goed in elke les evaluatiemomenten in te bouwen. Regelmatig wordt een woordenschattoets of een opstel gegeven. Oefeningen op de grammatica worden als huiswerk meegegeven. Per grammaticaal onderwerp wordt een summatieve toets georganiseerd.

De permanente evaluatie gebeurt door het luidop laten lezen in de klas, door mondelinge vragen en bij recitatiebeurten, eventueel ter gelegenheid van een opvoering bij een schoolfeest.



## 7. Bibliografie

### 7.1. Basiswerken

- BISAZ, J., *Fremdsprachenunterricht als Beitrag zur Menschenbildung*, Sonderdruck aus "Die Menschenschule" Nr. 3/4 1977, Zbinden Verlag, Basel, 1977.
- ELTZ, H., *Fremdsprachliche Anfangsunterricht und audio-visuelle Methode*, Pestalozzi, Zürich.
- GABERT, E., *Verzeichnis der Äußerungen Rudolf Steiners über den fremdsprachlichen Unterricht*, Manuskriptdruck der Pädagogischen Forschungsstelle beim Bund der Freien Waldorfschulen, Stuttgart, 1963.
- KIERSCH, J., *Fremdsprachen in der Waldorfschule. Rudolf Steiners Konzept eines ganzheitlichen Fremdsprachen-Unterrichts*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1992.
- KIERSCH, J. (Hrsg.), *Zum Fremdsprachenunterricht. Erfahrungsberichte und Betrachtungen zur Methode des neusprachlichen Unterrichts in der Waldorfschule*, Pädagogische Forschungsstelle beim Bund der Freien Waldorfschulen, Stuttgart, 1984.
- STEINER, R., *Opvoedkunst. Methodisch-didactische aanwijzingen*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1987 (vooral de 9de voordracht).
- VELTMAN, P.C., *Talenonderwijs in de Vrije Scholen*, in: 'Vernieuwing van opvoeding en onderwijs, 28ste jaargang, nr. 279, januari 1970.

### 7.2. Werken voor antroposofische verdieping

- AMWALD, A., *Erkenntnis und Sprache. Elemente der Sprach-Entstehung*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1980.
- BACH, G., TIMM, J.-P. (Hrsg.), *Englischunterricht. Grundlagen und Methoden einer handlungsorientierten Unterrichtspraxis*, Tübingen, 1989.
- DÜHNFORT, E., *Der Sprachbau als Kunstwerk. Grammatik im Rahmen der Waldorfpädagogik*, Stuttgart, 1980.
- HAHN, H., *Vom Genius Europas. Begegnung mit zwölf Ländern, Völkern, Sprachen*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1992.
- KIERSCH, J., *Zur Lektürebehandlung in der Waldorfschule*, in: *Erziehungskunst* 1986, H. 7/8, S. 449-452.
- KÖNIG, V. ARNIM, HERBERG, *Sprachverständnis, Sprachbehandlung*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1986.
- KÜHLEWIND, G., *Der sprechende Mensch. Ein Menschenbild aufgrund des Sprachphänomens*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1991.
- LAUER, H.E., *Die Volksseelen Europas*, Stuttgart, 1965.
- MALEY, DUFF, *Szenisches Spiel und freies Sprechen im Fremdsprachenunterricht*, Hueber Verlag, 1981.
- SLEZAK-SCHINDLER, C., *Künstlerisches Sprechen im Schulalter*, Manuskriptdruck der Pädagogischen Forschungsstelle beim Bund der Freien Waldorfschulen, Stuttgart, 1983.
- STEINER, R., *Anthroposophische Pädagogik und ihre Voraussetzungen*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach (GA 309).
- STEINER, R., *Der pädagogische Wert der Menschenenerkenntnis und der Kulturwert der Pädagogik*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach (GA310) (vooral de 8ste voordracht).
- STEINER, R., *Die Erneuerung der pädagogisch-didaktischen Kunst durch Geisteswissenschaft*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach (GA 301) (vooral de 6de, 9de en 11de voordracht).
- STEINER, R., *Die geistig-seelischen Grundkräfte der Erziehungskunst*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach (GA 305) (vooral de 7de voordracht).
- STEINER, R., *Die gesunde Entwicklung des Leiblich-Physischen als Grundlage der freien Entfaltung des Seelisch-Geistigen*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach (GA 303) (vooral de 12de, 14de en 16de voordracht).
- STEINER, R., *Gegenwärtiges Geistesleben und Erziehung*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach (GA 307) (vooral de 11de en 14de voordracht).
- STEINER, R., *Geisteswissenschaftliche Sprachbetrachtungen*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach (GA 229).
- STEINER, R., *Sprechen und Sprache - Themen aus des Gesamtwerk*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart (TB2).
- TITTMANN, M., *Lautwesenskunde*, Stuttgart, 1979.
- WANDRUSZKA, M., *Die Mehrsprachigkeit des Menschen*, München, 1979.

WANDRUSZKA, M., *Das Leben der Sprachen*, Stuttgart, 1984.

ZIMMERMANN, H., *Zur Erneuerung des Grammatikunterrichts*, in: *Erziehungskunst* 1980, H. 11, S. 663-670.

### **7.3. Materiaal voor in de klas**

LAMBRECHTS, W., *Lebensbilder. Leseheft für die neunte Klasse*, uitgegeven in eigen beheer, Antwerpen.

LAMBRECHTS, W., *Leseheft für die zehnte Klasse*, uitgegeven in eigen beheer, Antwerpen.

LAMBRECHTS, W., *Übungsmeister 1*, uitgegeven in eigen beheer, Antwerpen.

### **7.4. Enkele nuttige adressen**

- Ambassade van de BRD, Tervurenlaan 190, 1050 Brussel.

- Consulaat-Generaal der Bondsrepubliek, De Keyserlei 5 A7, 2000 Antwerpen.

- Deutsche Bibliothek, Goethe-Institut, Belliardstraat 58, 1040 Brussel (02/230.39.70).

- Rat der Deutschen Kulturgemeinschaft, Kaperberg 8, 4700 Eupen.